

4.

Fogalmi sémák és szövegösszefüggés Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című elbeszélésében ÁGNES DE BIE-KERÉKJÁRTÓ

„A fény nem kívülről jön, hanem belülről.”
(Kosztolányi Dezső)

Tanulmányom tárgya, Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című elbeszélése idegen hangzású címe ellenére azok közé a szövegek közé tartozik, melyek hosszú távon nyomot hagynak a magyar nyelvű olvasók emlékezetében. *Naplója* tanúsága szerint Márai Sándor hosszú évek távlatából emlékezik az írásra, amelyet iskolás korában olvasott¹, s a szöveg kiválasztásában szerepet játszott, hogy nekem is hasonló élményem van. Márai visszaemlékezése tanulmányom szempontjából nem irodalomtörténeti vonatkozása miatt érdekes, hanem mert arról szól, amiről a saját tapasztalatom: irodalmi szöveg és emlékezet összjátékáról, ezáltal példaértékkel világítva meg vizsgálatom elméleti háttérét, a kognitív nyelvészetet.

1. Elméleti háttér

Szövegség² (textualitás) és szövegfeldolgozás kognitív szempontú megközelítésben

A kognitív nyelvészeti irányzat a nyelvet a kogníció részeként és a kognícióval való kölcsönös egymásra hatásában vizsgálja. Ebből következően a beszélt vagy írott szövegekre való emlékezést egy bonyolult interaktív folyamat végeredményének tekinti, melynek során meghatározott nyelvi megnyilatkozások a befogadó tudatában értelemmel töltődnek fel, evaluálódnak, és koherens egészként bevésődnek, vagyis szöveggé állnak össze. E folyamat a szövegfeldolgozás (befogadás) folyamata.

Kognitív megközelítésből szövegalkotás és szövegfeldolgozás nagy vonalakban egymást tükröző mentális aktusok, melyek az alkotó illetve a befogadó tudatában, emlékezetében tárolt hallgatólagos tudás (enciklopédikus tudás) aktiválásán és felhasználásán alapulnak. A tág értelemben vett enciklopédikus tudás ma-

---

¹ Márai Sándor: *Napló 1945-1957*. Washington. Occidental Press. 1958 (59)

² A szövegség fogalmát Petőfi S. János definíciójának értelmében használom. Lásd Petőfi S. *A szöveg-összefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai* c. tanulmányát ebben a kötetben.

gában foglalja mindazokat az általános ismereteket, amelyeket az ember személyes és társadalmi élete során szerez, így a nyelvi kód ismeretét, a nyelvhasználati szokások ismeretét, a világról alkotott mindennapi tudást, az interakciókról szerzett ismereteket, az illokutív ismereteket, valamint a különböző szövegtípusokról való ismereteket.

Az írott szöveg lineáris elrendezettsége nem jelenti azt, hogy csupán grammatikai alapokról kielégítően elemezni lehetne. A szövegséget nem az egymáshoz kapcsolódó elemek (szavak és mondatok) belső struktúrája (kohéziója) határozza meg, hanem egy egymást kölcsönösen konstituáló kapcsolat háromszöge: (1) a nyelvi megnyilatkozások, (2) a kommunikatív kontextus, amelyben a nyelvi megnyilatkozásoknak funkciója van (szituáció és szövegtípus), valamint (3) az a tudás, amely a nyelvi megnyilatkozások befogadójának tudatában az (1)-es és a (2)-es alapján aktiválódik. A háromszögű összefüggés eredményeként jön létre a nyelvi megnyilatkozásokat egységbe rendező koherencia, mely a szövegesség feltétele.

Tanulmányomban a háromszög (3)-as pontban megnevezett szárára összpontosítom a figyelmet: azt vizsgálom, milyen módon befolyásolja a szövegfeldolgozást mindaz a nyelven kívüli tudás, melyet a szöveg kommunikatív kontextusa, valamint a szöveg vehikuluma az olvasóban felidéznek. A kiindulási alap az (1)-es pontban megnevezett nyelvi struktúra, de nem az író, hanem az olvasó perspektívájából. A szöveg koherenciája ugyanis nem eleve adott, hanem azt — a nyelvi elemek által meghatározott váz szerint — az olvasó teremti meg a szövegfeldolgozás folyamán enciklopédikus tudáselemek bevonásával.

Aktivált tudás és fogalmi sémák

Az a tény, hogy enciklopédikus ismereteink vannak, előfeltételezi tudatunkban olyan kognitív hálózatok meglétét, ahol a megszerzett tudásanyagot tároljuk. E hálózatok szövevényéből áll össze — kategorizáló képességünk alapján szerveződő — konceptuális rendszerünk, melynek segítségével az új észlelések, tapasztalások feldolgozása történik.

Minthogy a világ jelenségeinek kategorizálása s ennek alapján fogalmi osztályok képzése prototípusok alapján megelőzi a nyelvi formában megjelenő gondolkodást, a szavak nem a dolgok nyelvi reprezentációi, hanem annak a rendszerzésnek a reprezentációi, amely agyunkban születik. A valóságot tehát nem közvetlenül észleljük és nevezzük meg, hanem közvetetten, kulturálisan (időben és térben) meghatározott konceptuális rendszerünkön átszűrve. Például egy *fa* alakú rajz megpillantásakor a vizuális inger olyan tudati állapotba juttatja a szemlélőt, melyben a FA konceptus mentálisan reprezentálódik. Ehhez kapcsolódik aztán egy adott nyelvi kód konvenciója szerint egy meghatározott nyelvi elem, esetünkben a *fa* lexéma. A belső megjelenítés (reprezentáció) azáltal ölt

formát (és kap nevet), hogy az új információ beleszövődik a már meglévő tudásba.

A mentális reprezentáció nem azonos a valóságos világgal, sem annak vizuális tükröződésével, hanem a szemlélő (észlelő) személy inger alapú mentális konstrukciója. Nemcsak külső, hanem belső inger is kiválthatja. Például ha képzelődünk, álmodozunk, vagy gondolkodunk valamiről, ugyancsak a meglévő tudásunkhoz integrálunk új belső képzeteket.

A nyelvi információ is egyfajta inger, mely mentális folyamatokat indít el. A nyelv olyan kommunikációs eszköz, melynek segítségével az emberek információt cserélnek a valóságról alkotott mentális konstrukcióikról.

Konceptuális rendszerünk belső egységei a kulturálisan meghatározott kognitív modellek. Ezek a modellek (más szóval kognitív vagy fogalmi sémák) olyan tapasztalatoknak az eredményeként öltenek formát, amelyet egy adott nyelv szövegvilágában szereztünk, mint azoknak a nyomoknak az akkumulációja és feldolgozása, melyeket egy-egy szöveg az emlékezetünkben meghagyott. Tudatunk működésének alapvető jellemzője, hogy a benne tárolt fogalmi sémák meghatározott helyzetekben aktiválódnak, előhívódnak. Interaktív struktúrák (kommunikatív szituációk a nyelvi megformáltságukkal együtt) befolyásolják e sémákat és fordítva, a fogalmi sémák meghatározzák egy-egy interaktív szituáció lefolyását. Egy adott szöveg megalkotása és befogadása interaktív folyamat, s mint ilyen, fogalmi sémákon alapul: tapasztalatok, események és helyzetek prototípusok köré rendezett mentális reprezentációin.³

A szakirodalom különbséget tesz a statikus ismeretstruktúrákat átfogó fogalmi sémák (tudáskeretek) valamint a dinamikus, időbeli egymásutániságra és okozati összefüggésekre épülő sémák (forgatókönyvek) között.

Tolcsvai Nagy Gábor⁴ a **barátság** tudáskeret kapcsán bemutatja egy séma szövegbeli kifejtésének prototipikus formáját, a lexikonszócikket. Ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy más dolog a kifejtés, s más maga a séma. Fogalmi sémán ugyanis bizonyos szempontból összetartozó tudáselemek mentális reprezentációját értjük. A mentális struktúrák belső szerkezetét pedig nem lexikonszócikkszerű, hanem tezaurisztikus elrendezés jellemzi. A tudáskeret-típusú fogalmi sémák integratív tezaurisztikus megközelítéséhez Petőfi S. János⁵ dolgozott ki olyan szócikkstruktúrát, amelyben egy adott tárgyra, jelenségre vonatkozóan a kulcsszóból kiindulva el lehet jutni a szisztematikusan kapcsolódó, közeli és távoli fogalmakhoz.

---

³ Van Dijk, T. 1987 IN: Ensink, T. 1992 (175)

⁴ Tolcsvai Nagy 2001 (276)

⁵ Lásd Petőfi S. *A szövegösszefüggést biztosító relációk elemzésének aspektusai c.* tanulmányát ebben a kötetben.

2. Az *Omelette à Woburn* című elbeszélés kognitív szempontú szövegtani elemzése

Az elemzés célkitűzése, menete és módszerei

A következő vizsgálat a fentebb vázolt elméleti szempontok figyelembevételével követi a folyamatot, melynek eredményeként az olvasó tudatában egy konkrét szöveg, Kosztolányi Dezső *Omelette à Woburn* című írása jelentést kap, és összefüggő egészként reprezentálódik. Kiindulási alapom a szöveg fizikai teste.

Első lépésként a kommunikációs kontextus kérdésével foglalkozom. Ezt követően a szövegvilág konceptuális terét elemzem az idő- és térjelölések koordinátái között, majd bemutatom, hogyan strukturálják a szövegvilágot a nyelvi elemek által aktivált fogalmi sémák (tudáskeretek és foratókönyvek). A vizsgálatnak ebben a részében a nagyobb egységektől a kisebb egységek felé haladó (top-down) értelmezési stratégiát követem. Kiindulópontom azonban itt is maga a szöveg, hiszen egy fogalmi séma egy vagy néhány fontosabb összetevőjének szövegbeli észlelése az az inger, mely az olvasó tudatában elérhetővé teszi az egész sémát és ezáltal összefüggést kölcsönöz a szövegvilágnak.

Ezzel párhuzamosan alkalmazom a kisebb egységek felől a nagyobb egységek felé haladó (bottom-up) értelmezési stratégiát is: a lexémák szintjéről kiindulva Greimas⁶ izotópia (széma-rekurrencia) — fogalmának felhasználásával írom le a szövegvilág speciális jellemzőit. Ehhez először kiemelem a nyelvi anyagból azokat a lexémákat, melyekben egy bizonyos tartalmi jegy ismétlődik. Ezután a szöveg felszínétől elszakadva értelmezem az így nyert különböző fogalmi kapcsolatokat. Feltárom a szöveg nyelvi formájába szó szerint bele nem írt, de beleértett vagy beleérthető, implikált jelentéseket, melyek — mint látni fogjuk — szintén bizonyos tudáskereteket hívnak elő és alapvető szerepet játszanak a globális szintű szövegösszefüggés (értelmezés) létrejöttében.

A kommunikációs kontextus mint az értelmezés kerete

Az *Omelette à Woburn* kommunikációs kontextusa annyira kézenfekvő, hogy szinte nem is vesszük észre: megjelenési helye (elbeszélés gyűjtemény⁷) egyértelműen jelzi, hogy narratív szöveggel van dolgunk. Mégsem szabad szem elől tévesztenünk ezt a kérdést, mivel a kontextus, illetve ehhez kapcsolódóan a szö-

---

⁶ Greimas, A. J. 1979 IN: Spörri, H. 1993 (16–24)

⁷ Kosztolányi Dezső elbeszélései. Budapest. Helikon. 1965. (854–859)

vegtípus átfogó fogalmi sémaként — úgynevezett *szuperstruktúraként*⁸ — nagymértékben meghatározza, milyen összetartó erők működnek egy szövegben.

A narráció — egy általánosan elfogadott irodalomelméleti definíció szerint⁹ — múltbeli valós vagy fiktív események nyelvi megjelenítése. A narratív fogalmi séma időközpontú, szekvenciális és cselekvéses.¹⁰ Az egyes epizódokat (jeleket) oksági láncolatok fűzik össze. Az ok-okozati összefüggés és a kronologikus rend feltárása a narrációban szövegösszetartó erőként működik.

A szöveg feldolgozása szempontjából lényeges szerepet játszhat a keletkezési ideje (először 1927-ben jelent meg a *Nyugat*-ban) és mai (2004-es évbéli) befogadása közötti időkülönbség is: ma más az olvasó szövegen kívüli valósága, mint az interakcióban a szövegen keresztül résztvevő írónak, Kosztolányinak volt.

A kontextus említett jellemzői a következő módon határozzák meg a keretet, amelyben a szöveg értelemmel való feltöltése megtörténhet:

Az elbeszélő műfaj fogalmi sémája

Az Omelette à Woburn tartalmi struktúrája a *kivel történt? mi történt? hol történt? mikor történt?* kérdésekre válaszoló narratív fogalmi sémára épül. A sematikus narratív program íve a következő: a főszereplő (aktáns) a kezdeti helyzetből egy átmeneti, rendfelbontó szakaszon keresztül egy új helyzetbe jut.

Nézzük meg közelebbről, hogyan kölcsönöz összefüggést a szövegnek a fenti séma:

(A) Kezdeti helyzet: egy magyar diák külföldi tanulmányai után hazafelé igyekszik.

(B) Átmeneti szakasz (a rend felbontása): egy állomáson hirtelen elhatározással megszakítja utazását. Leszáll a vonatról, bemegy a városba, szállást keres magának egy éjszakára és megvacsorázik. Az elegáns vendéglőben pénztelensége miatt nagyon kínosan érzi magát.

(C) Új helyzet: Az éjszaka hátralévő részét a szabad ég alatt tölti, mielőtt másnap folytatja az útját tovább.

A diák neve Esti Kornél, a város, ahol eltölt egy estét és egy éjszakát, Zürich.

Intertextualitás

Fontos értelemadó kapcsolatokat létesíthetünk más Esti Kornél-szövegekkel. A téma nagysága miatt erre itt bővebben nem térek ki. Esti Kornél köztudottan

---

⁸ Ensink, T. 1992 (18)

⁹ Traugott, E.–Pratt, M. 1980 (248)

¹⁰ Andó, É. 2002 (3)

Kosztolányi tudatosan vállalt alteregója: a történeti író és a fikcióbeli Esti azonosítása az Esti-történetekben több helyen a szövegfelszínen is nyomon érhető. A „Ki ez az Esti?” — kérdésre a jelen elemzés szempontjai szerint a legpontosabb válasz a szó köznévi jelentését felhasználó névmagyarázat: „*Esti* minden jel szerint beszélő név: az életét este élő újságíró név általi jellemzése történik meg benne.”¹¹

A szövegvilág

Átlépés egy másik konceptuális térbe

Az író, a szöveg és az olvasó között lefolyó dinamikus folyamat kommunikációs tartománya a szövegvilág. Az író által szöveggé feldolgozott nyelvi anyag az olvasót arra készíti, hogy gondolatban átlépjen saját valóságából egy másik valóságba, a szöveg világába. Gyakran már a szöveg címe jelöli az átlépést. Az *Omelette à Woburn* cím idegensége (francia főnévi szerkezet) és szakkifejezés-jellege miatt erre nem alkalmas. Az átvezető funkciót a szöveg első két mondata tölti be:

Esti Kornél Párizsból igyekezett hazafelé a tanulmányéve után. Mihelyt azonban, beszállt a harmadosztályos fülkébe, a magyar kocsi-ba, s megcsapta orrát az ismerős, áporodott szag, szegény hazájának nyomorúsága, úgy érezte, hogy otthon van.

Esti Kornél nevével kezdődik a szöveg. Az olvasói valóságból a szöveg világába való határátlépés műveletét elősegíti a tulajdonnévvel vagy határozott névelővel való kezdés, mivel ismerősséget implikál. Az ismerősség pedig felkelti a meghittség érzését az olvasóban és arra ösztönzi, hogy aktiválja tudatában a nyelvi anyag — esetünkben egy prototipikus cselekvést jelölő ige (beszállt) és egy határozott névelős főnév (a harmadosztályos fülkébe) — által megnyitott fogalmi sémákat, az **utazás**-forgatókönyvet és az ehhez szorosan kapcsolódó **vonat**-tudáskeretet.

A nyelvi anyag csak elvétve nevezi meg e sémák valamely összetevőjét, közel sem tartalmaz (nem tartalmazhat) minden adatot. Az üres helyek kitöltése az olvasó tudatában történik a bevont mentális reprezentációk segítségével. Ezáltal nyer a szövegvilág egyre határozottabb, teljesebb és valóságosabb formát. A tulajdonnévnek és a határozott névelős főnévnek fogalmi sémákat beindító funkciója egyben bizonyíték arra nézve, hogy az olvasó valóban sémákba rendezett

---

¹¹ Lengyel, A. 2001

tudáselemek felhasználásával értelmezi a szöveget.¹² A szövegvilágban a nyelvi-
leg reprezentált entitások azonos értékűek a kiegészítéseként elképzelt entitá-
sokkal, a szövegvilág határai azonosak az író, illetve az olvasó kogníciójának
határaival¹³.

Nemcsak a határozottá-tétel nyelvi eszközeivel, hanem közvetett módon, a
lexémák jelentése révén is bevonódnak tudáselemek a szövegvilágba: az első
mondatban a *tanulmányéve után* közlés üzenetének dekódolása csak enciklo-
pédikus tudáselemek felhasználásával lehetséges. Az időmeghatározás értelme-
zéséhez tudni kell, hogy a tanév nem fut párhuzamosan a naptári évvel, hanem
ősztől nyár elejéig tart, tehát a közlés jelentése: 'nyár elején'. Ez időmeghatá-
rozásként pontos. Mi történik azonban, ha az eredeti közlés helyébe tesszük?

[Esti Kornél Párizsból igyekezett hazafelé a nyár elején.]

Ebből a mondatból hiányzik az eredeti üzenetnek a szöveg egésze szempont-
jából fontos része: a *tanulmányéve* elem, mely tudatja velünk, hogy Kornél diák,
egyetemi hallgató, vagyis olyan személy, akinek a tanulás a legfontosabb fela-
data. A szövegvilág háttérébe behívódik a **diák**-tudáskeret és a **tanulás**-forgató-
könyv, melyet a továbbiakban egy sor lexéma tart szinten: *a diák, diákbőröndjét,
diákszállót, tintatartóhoz, tinta, könyvet, incunabulum-ot, ősnymtatványt, papí-
ron, gépírással, szorozni és osztani.*

Ugyancsak a szöveg egésze szempontjából fontos információ, hogy Esti ma-
gyar nevét a francia főváros neve követi, jelezve Esti kettős szociokulturális kö-
tődését: magyar diák, de Párizsban tanult egy évet.

Végül nézzük meg az első mondat alapját képező proposíciót:

Esti Kornél ... igyekezett hazafelé ...

Mivel Esti neve alapján rögtön a mondat elején magyarként azonosítjuk, a
hazafelé jelentése 'Magyarországra.' A proposíció az egész szöveget átfogó illo-
kúciós láncot indít el, melynek kerete a már említett **utazás**-forgatókönyv. Esti
célja, Párizsból Magyarországra jutni, helyváltoztatást implikál, hosszú út meg-
tételét. Ennek sztereotíp eszköze a szöveg megírásának idején a vonat.

Az utazás- séma konvencionizált fogalmi megfelelések alapján több abszt-
rakt kognitív modellt is leképez¹⁴, többek között az életút kognitív modelljét is:

AZ ÉLET UTAZÁS

- van kezdete és vége,
- valahonnan valamerre tart,
- szakaszokra osztható,
- változásokat hoz,
- az utazó az ember,

---

¹² Verdonk 1997 (21)

¹³ Tolcsvai Nagy 2002 (124)

¹⁴ Kövecses, Z. 1998 IN: Pléh, Cs.-Győri, M. 1998 (55)

- az úti célok az életben kitűzött célok,
- az akadályok az életben tapasztalható nehézségek.

A fogalmi megfelelések alapján így beszélünk az életről: életút, életszakasz, pálya, mellékvágányra fut, kisiklik az élete stb.

AZ ÉLET UTAZÁS modell jól beleilleszthető a narráció szuperstruktúrájába. Kosztolányi különösen kedveli, gyakran használja írásaiban. A *Boldogság* című elbeszélésben Esti Kornél így vall erről: „... az utazás szórakoztatni szokott. Az életet látom, mint képet és színjátékot, tartalmától megfosztva, leegyszerűsítve.”

Idő- és térjelölések a szövegvilágban:

1. Időt jelölő szövegelemek:

*tanulmányéve után — estefelé — az alkony homályában — {egy éjszakát, aztán még egy napot},
este nyolckor — {holnap} — a késő éjszakai órán — már egy félórája — körülbelül egy negyedóra múlva-{holnap} — a nyári éjszakában.*

A cselekmény ideje: alkonyat, este, éjszaka nyár elején. Az *Omelette à Woburn* szöveg szerint esti történet. („...az író munkája velejében játék” — vallja Kosztolányi *Ezerkilencszázharminchárom* c. írásában.)

Megtudjuk a hátralévő utazás várható tartamát (egy éjszaka s egy nap), valamint azt is, hogy az utazás a megszakítással nem zárult le, hanem másnap (holnap) folytatódik.

2. Helyszínt jelölő szövegelemek:

fülkébe — kocsiba — árnyékszékbe — Budapestre- zürichi állomásra — vasúti ruhatárba — városba — utcákon — diákszállót — tóhoz — egyik utcából a másikba — kerti vendéglőnek — utcára — a Zwingli-szoborig — a vendéglő elé — a tó partján.

A szövegvilág első helyszíne a Párizs-Budapest között közlekedő nemzetközi vonat egy harmadosztályos fülkéje. A második helyszín Zürich. Pontosabban Zürichben belül az állomás, a vasúti ruhatár, a belváros, egy diákszálló udvari szobája, a tópart, egy kerti vendéglő, és a tópart.

A szövegvilág tagolódása

A szövegvilágot az idő múlása és a helyszínek változása együttesen a következő négy jelenetre tagolja:

Alkonyat a harmadosztályú fülkében, Este Zürichben, Késő este a kerti vendéglőben, Éjszaka a tóparton.

A narratív program sémájába illesztve a jelenetek még határozottabban körvonalazódnak:

(A) Kezdeti helyzet: Alkonyat a harmadosztályú fülkében (Esti a vonaton)

(B1) A rend felbontása: Este Zürichben (Esti a városban)

(B2) A rend felbontása: Késő este a kerti vendéglőben (Esti a vendéglőben)

(C) Új helyzet: Éjszaka a tóparton (Esti a tóparton)

Szövegvilág és fogalmi sémák

Utazás-forgatókönyv

A szöveg kezdő szakasza nem felel meg az elvárásoknak, amelyeket a cím ébreszt az olvasóban: hosszú ideig nem esik szó sem étkezésről, sem ételekről. Az első mondatok propozíciói más irányba terelik a figyelmet, a felhasznált le-xémák a világról szerzett mindennapi tudásunk azon részleteire referálnak, melyeket az **utazás-forgatókönyv** foglal magába.

A séma aktivizálása és szinten tartása nem a megnevezése által történik, — az elbeszélés címe nem [Utazás] — hanem néhány prototipikus cselekmény (*igyekezett hazafelé, beszállt, egész úton állt, kikönyökölt az ablakon*) és egy prototipikus helyszín (*harmadosztályos* fülke*) említésével. A jellegzetes helyszín megerősíti az utazás-forgatókönyv beindítását, mivel behívja a kapcsolódó **vonat-tudáskeretet** a szövegvilágba: *harmadosztályos* fülke — kocsi — padló — árnyékszék* — falóca* — kőszénfüst* — vonat*. E két fogalmi séma elemei értelemszerűen összemósódnak, keverednek egymással: *ér valahová — egész úton — berobog valahová — állomás — kikönyököl — ablak — leszáll — továbbutazik — megteszi az utat — csomag — vonat — jegy — lebélyegez — diákbörönd — vasúti ruhatár**.

Vonat-tudáskeret

A *Magyar értelmező kéziszótár* megfelelő szócikkei szerint a vonat-tudáskeret a következő sztereotíp ismereteket tartalmazza:

vonat fn 1. Mozdonnyal vontatott vasúti kocsik sora.

fülke fn 2. Vonaton, hajón elkülönített, (két sor ülőhellyel ellátott) szakasz.

kocsi fn 1. Négy keréken járó lófogató személyszállító jármű. 4. Vasúti kocsi.

jegy fn 10. Valamilyen szolgáltatás igénybevételére jogosító (a díj lerovását igazoló) nyomtatott, lepecsételt stb. lapocska.

ablak fn. 1. Épületen, járművön a világosság bebocsátására való (zárható) nyílás.

padló fn 1. Padlózat. [Helyiség aljának burkolata.]

A fentebbi felsorolás nem tartalmazza a tudáskeretet kifejtő *-al jelölt szakakat. A kommunikációs kontextusnak megfelelő régies elemek a *Magyar értelmező kéziszótár* adatai szerint nem tartoznak bele a **vonat** — tudáskeretbe:

Harmadosztályos -----

harmadosztályú mn. 2. A másodosztálynál eggyel alacsonyabb o. / *pejor* Rossz minőségű, alacsony értékű.

árnyékszék fn. Gödör fölé épült, deszkaülőkéjű illemhely.

Falóca -----

lóca fn. 1. Támla nélküli egyszerű pad. 2. Több személyes, kárpitozatlan paraszti ülóbútor.

kőszénfüst -----

kőszén fn. Ásványi sz. / Feketeszén.

vasúti ruhatár -----

A mai olvasó szövegen kívüli valóságának a *Kéziszótár* adataiból rekonstruálható vonat–tudáskeret felel meg: nincsen harmadosztályú szakasz a vonaton, a falócák helyett kényelmes üléseken ülnek az utasok, a mosdót a vonaton nem nevezzük árnyékszéknek, vasúti ruhatár helyett csomagmegőrzőkről beszélünk. A különbségek ellenére vonat-tudáskeretünk annyira rugalmas, hogy a *-al jelölt lexémák reprezentációi is elférnek benne. Egyben elhelyezik a szövegbeli történetet a történelmi időben, utalva egy korábbi állapotra, amelyben a Budapest-Párizs között közlekedő vonatokat még a gőzmozdonyok „savanyú kőszénfüstje” kísérte.

Megerősíti és pontosítja az időbeli betájolást néhány, a szövegben később felbukkanó (ma már elavultnak számító) szó is: *hektikás* <tüdőbajos, köhögős>, *vascsacsi* <fogas>, *töltőirón* <töltőtoll>. A *visszavándorlók* lexéma kontextushoz kötött jelentésével közvetett módon apellál az olvasó (az elbeszélés megírásakor aktuálisnak számító, azóta történelmivé vált) ismereteire a Trianon utáni magyar társadalom mély válságáról. A XX. század elején Magyarországon sokak számára a válságból kivezető egyetlen út a kivándorlás volt. Tragikus próbálkozás volt ez, mely gyakran sikertelenségbe torkollott. A szövegvilágban Esti utastársai kudarcot vallott emberek, akik útban vannak vissza, hazafelé, Magyarországra.

Az elbeszélés szuperstruktúráján belül az utazás-forgatókönyv az átfogó jellegű séma. Ebbe illeszkednek bele a narratív programot kifejtő egyéb sémák: a **városnéző séta** forgatókönyve és a **Zürich**-tudáskeret (B1-es jelenet), valamint az **étteremi vacsora**-forgatókönyve, melynek háttérében időnként felvillan valami az **úrvacsora** — forgatókönyvből (B2-es jelenet).

A szövegvilág összefüggőségét az utazás-forgatókönyv biztosítja, a szöveg kohéziója (és értelmezése) ennek a sémának a kettős dimenziójában (utazás-élet-út) teremődik meg.

Perspektíva

A nyelvi megfogalmazás meghatározza, hogyan halad végig az olvasó a szövegvilágon.

Az *Omelette a Woburn*-ban az első szótól kezdve Esti Kornél alakja áll az előtérben. Esti Kornél diák, a világot megismerni vágyó, környezetét élénken figyelő és értelmező ember. Magatartását ez a viszonyulás határozza meg: *nagyszerű volt ... figyelni az embereket, figyelmét ... kötötte le, látta, gyanakodva nézett körül, fölfedezéseket tett, tüzetesen áttanulmányoz(ta), hirtelen ráébredt, mindenféle számárságról gondolkozott.*

A szövegvilág konceptuális struktúrája olyan valóságot mutat, amelyben az észlelés fogalmi sémája kiemelt helyet foglal el. Az olvasó Esti Kornél perspektívájából néz körül a szövegvilágban.

Fokalizáció: a szövegvilág hangsúlyozott jellemzői

A lexikális adatokban világos minták szerint fellelhető széma-ismétlődések meghatározott irányba terelik a gondolatokat, formálják az olvasó tudatában megnyíló konceptuális teret:

(A) Alkonyat, harmadosztályú fülke

Nyelvi anyag	Rekurrens szémák
<i>harmadosztályos fülke</i> <i>szegény haza</i> <i>nyomorúság</i> <i>szegény asszony</i>	[szegény]
<i>hazafelé</i> <i>hazájának</i> <i>otthon</i>	[ismerős]
<i>magyar kocsi</i> <i>Budapest</i>	[magyar]
<i>áporodott szag</i> <i>büdös állatsereglet</i> <i>ruhák kigőzölgése</i> <i>savanyú kőszénfüst</i>	[büdös]
<i>piszkos padló</i> <i>kőszénfüst</i>	[piszkos]

szerteszt [kaotikus]
csatatér
szétszórt
elkallódott
elgurult

estefelé [homályos]
az alkony homályában
ruhák kigőzölgése
savanyú kőszénfüst

a fáradtságtól feldöntve [fáradt]
visszasüppedtek az elcsigázottságba

A rekurrens szémák izotópiája a **szegénység**-tudáskeretet aktivizálja. A [szegény] — [büdös] — [piszkos] — [kaotikus] — [homályos] — [fáradt] egymást erősítő jegyek. Az [ismerős] — [magyar] jegyek összekapcsolása a **szegénység**-tudáskerettel rögtön a szövegvilág elején diszsonanciát okoz.

(B1) Este a városban

Ebben a jelenetben a nyelvi anyag aktiválja az olvasó Zürichről való enciklopédikus tudását. Ennek fő elemei:

Zürich az Alpok magas hegyvonulatai közt, a Zürichi-tó északi partján fekvő, elegáns, gazdag, nagy történelmi múltra visszatekintő város. A XIX. század vége óta Svájc pénzügyi központja s egyben a nemzetközi bankvilág fővárosa. A XVI. században ebből a városból irányította a svájci reformációt Ulrich Zwingli.

Nyelvi anyag

villák
kastélyok
udvarházak

Zürich
svájci frank
svájciak

ismeretlen utcák
semmi emlék
a levegő tiszta volt
párátlan

Rekurrens szémák

[gazdag]

[svájci]

[idegen]

[friss levegő]

<i>takaros kis kerti vendéglő</i>	[tisztá]
<i>világoskék (víz)</i>	
<i>kék hortenziák</i>	
<i>a levegő ... áttetsző, mint az üveg</i>	[világos]
<i>fényes lángocskák lobogtak</i>	
<i>lámpás</i>	
<i>fény</i>	
<i>a tó ... cölöpépítmények és védőgátak keretében ...</i>	[rendezett]
<i>az emberek ... nyugodtan, elégedetten sétáltak</i>	[elégedett]

A szöveg izotópiája ebben a részben antonímiával folytatódik. A rekurrens szémák a **jólét**-tudáskeretet aktivizálják. A [gazdag] — [friss levegő] — [tisztá] — [világos] — [rendezett] — [elégedett] egymást erősítő jegyek. Az [idegen]— [svájci] jegyek folytatják a disszonanciát.

A szövegvilág két helyszíne két világ szembeállításaként reprezentálódik az olvasó tudatában:

A vonaton	A városban
[szegény]	[gazdag]
[ismerős]	[idegen]
[bűdös]	[friss levegőjű]
[piszkos]	[tisztá]
[kaotikus]	[rendezett]
[homályos]	[áttetsző]
[fáradt]	[elégedett]

Mindez megfelel a sztereotíp országképek fogalmi sémájának:

piszok, káosz, szegénység	tisztaság, rend, gazdagság
Budapest	Zürich
Magyarország	Svájc

A szöveg felszíni szerkezete a nyelvi anyagban ölt formát. A mélyszerkezet a megnyitott konzeptuális bázishoz kötődik. A megnyitott konceptuális bázis szintjén a két világ közötti szembenállás így fejeződik ki:

lent	<i>a piszkos padlón, feldöntve, a falóca alatt</i>	fent	<i>a hegyeken elszórt város</i>
homály	<i>az alkony homályában, ruhák kigőzölgése, kőszénfüst</i>	világosság	<i>a levegő .. áttetsző volt, mint az üveg fényes lángocskák lobogtak lámpás, fény</i>

Fogalmi sémák és szövegösszefüggés

piszok	<i>a piszkos padlón</i>	tisztaság	<i>(a tó vize) világoskék, kék hortenziák, takaros kis kerti vendéglő</i>
levegőtlenység	<i>áporodott szag, ruhák kigőzölgése, savanyú kőszénfüst, bűdös állatsereglet</i>	levegő	<i>a levegő tiszta volt, páratlan</i>
passzivitás	<i>alvók</i>	aktivitás	<i>sétágtattak, szorgalmas ...svájciak</i>
káosz	<i>heverték szerteszét szétszórt lábak, elgurult fejek fészkelődtek, elkallódott tagjaikat</i>	rend	<i>a tó cölöpépítmények, védőgátak keretében</i>
tudattalanság	<i>horkoltak, elgurult fejek</i>	tudatosság	<i>józan ... svájciak</i>
állatok	<i>bűdös állatsereglet</i>	emberek	<i>emberek</i>
természet	<i>bűdös állatsereglet</i>	civilizáció	<i>város</i>

Földi valóság

Égi idill

Esti Kornél az 'égi idill'-ről álmodozik, ez után vágyakozik: *magafeledten szemlélte, ellenállhatatlan vágy fogta el, varázsos erővel hatott rá, megáhitott mindent, merengett.*

Lidérces fények csalogatják, vezetik az egyik világból a másikba: *a villák ... ablakaiban idilli, fényes lángocskák lobogtak, a faburkolatos udvarházakban szakkók intettek feléje, csónak imbolygott ... a túlsó part környékén, regényes lámpásával, a lombok közt fényt pillantott meg.*

A séta során még csak külső szemlélő (*bekukkantani ... egy ablakon*). A szállodában megmosakodik, hogy beléphessen a másik világba. Álmodozásának az éhség vet véget. Az éhség kognitív modellje átfedéseket mutat a tudásvágy absztrakt kognitív modelljével (így beszélünk róla: tudáséhség, szellemi táplálék, stb.), de erre most csak annyiban térek ki, hogy megemlítem: érdekes ebben az összefüggésben az *alma* lexéma felbukkanása a szövegben. (*Egész nap két almát evett.*) Az 'alma' a konkrét lexikális jelentésén túl a (tiltott) tudás közismert szimbóluma.

(B2) Késő este a vendéglőben

A szöveg címében jelölt tojáslepény elegendő pénz híján előétel helyett főételként és kínosan hosszú várakozás után kerül Esti asztalára. Elegáns neve alapján túlzott várakozást kelt, ám csalódást okoz, mivel kiderül róla, hogy közönséges rántotta halformára sütvé. Az olvasó azonosul Estivel: fogalma sincs, mi lehet az a „Woburn”? Az étel denotatív jellegű leírása a következő jegyeket adja meg: *szakasztott olyan, mint a rántotta, melyet édesanyja szokott készíteni;*

hal alakúra (van) sültve; külsejében ... a halra emlékeztetett; (az étékfogó) lenyisszantotta a két végét, akár a hal élvezhetetlen fejét és farkát; sárga, fölöttebb kívánatos darabkák.

A jellemzésben feltűnő a 'hal' forma hangsúlyozása, mely közismert keresztény szimbólum. Az *örökmécs* és *oltár* lexémák már a tálalás előtt behívják a vacsora háttérébe az úrvacsora — fogalmi sémáját, melyben a majordomus a lelkész, a pincérek a segítők, a tálalóasztalka az oltár, a tálalás művelete az úrvacsora szertartása, az úrvacsorában részesedő személy pedig maga Esti Kornél. Az **úrvacsora** fogalmi sémája a szövegvilág háttérében hangsúlyozza a vendég-lői jelenet ünnepélyességét és komolyságát, valamint a transzformáció élményét.

A jelenet folyamán az „**égi idill**” értékrendje Esti Kornél percepciójában így módosul:

Álom	Valóság
[tágasság]	[behatároltság]
[rend]	[merev szertartásosság]
[nyugalom]	[közöny]
[gazdagság]	[értelmetlen fényűzés]
[emberek]	[szerepek]
[civilizáció]	[elidegenedés]

(C) Éjszaka a tóparton

A szövegvilág utolsó jelenete nem kapcsolható ismert fogalmi sémához. Sem a helyszín, sem a cselekmény nem foglalható ismert, statikus keretbe, hanem vibrálva, változó képekben villan fel.

A szövegvilág külső faszettái (a hős mozgása, környezete) a klimax után a zaklatottságtól a megnyugvás felé mozdulnak el. A külső lelassulással párhuzamosan Esti Kornél belső világában felgyorsulva váltják egymást a történések.

Klimax:

Föllélegzett → [beszívja a levegőt, ami láthatatlan, de elengedhetetlenül szükséges az élethez] → *futni kezdett* [felszabadul] → *tisztázta helyzetét* [feloszlik benne a megismerést gátló homály, elemzi a jelent és tervezi a jövőt, az utazás folytatását].

Külső világ

*futni kezd
rohan
kóborol, sétál
leül
lehajtja fejét*

*a Zwingli szobornál megáll
a vendéglő már sötét*

Belső világ

*tisztázza a helyzetét
boldog
gondolkozik, emlékezik
sír*

A hazatérés nem egyszerű helyválttatás, hanem fájdalmasan nehéz lelki át-hangolódás. E folyamatban Zürich egy alternatív világot képvisel. A szöveg arra ösztönzi az olvasót, hogy újra és újra egymás mellé állítsa a két világ különböző értékeit az aktáns percepcióján keresztül. Esti tud szemlélődni, érdeklődni és figyelni. Így fejlődik ki benne (és az olvasóban) a megértés és együttérzés karizmája.

A kezdeti értékszembenállás visszamenőleg módosul az éttermi jelenet közben és után. A visszavándorló magyar utastársak bemutatásának ellentétező képe az elegáns svájci vacsorázó társaság. A festett húsok között válogató estélyi ruhás nők és a vonatbeli kendős szegény asszony, aki az ölében altatja kislányát, két különböző világ lakói. A vonaton még negatívnak tűnő viszonyok némelyike az ellentétként szembeállított világ megismerése közben felértékelődik:

Földi valóság

*rongyokba bugyolálva, párnákkal,
dunyhákkal*

[puha, meleg]
cifra
[színes]
horkoltak

[nem verbális]

Égi idill

*jéghideg, hűtővedrekben, a személyzet...
melegíti a tányérokat,
hogy... ki ne hűljenek, hűvösen
csukott ernyőjükkel, cölöpépítmények,
üvegcsillár, gyémántok, fejékek,
kristálytálkán, ezüsttálak, ezüstdők, kés-
sel-villával megragadta,
lenyisszantotta, töltőirónjával,
[éles, szúrós, hideg]
fekete
[színtelen]
*a legfivalmasabb franciasággal
megkérdezte, hangsúlyozta, olaszul
társalognak, németül felelgetett, a társal-
gás fordulataira figyelve*
[verbális]*

Esti Kornél a kezdeti helyzetben (A) zavart viszonyban van a valósággal. Fizikai rosszullét környékezi, nem képes elfogadni a valóságot és abban saját helyét olyanak, amilyen. Menekül, nem tud továbbutazni, leugrik a vonatról.(B1)

Az elbeszélés leírja a változás folyamatát (B1, B2), melynek eredményeként Esti zavart viszonya a valósághoz elrendeződik (C) és folytatni tudja az utazást: hazatalál.

Az olvasás folyamán a behívott tudáskeretekkel összefonódottan különböző más jelentésrelációk is előkészítik az olvasó tudatában ezt a változást. A magyarság — idegenség ellentételezése a behívott tudáskereteken túl a nyelvi anyag sajátos megformálásában is formát ölt: a narrációs nyelv maszkja mögül Esti szelleme szól, a főszereplő Esti tudatában végbemenő történekekről a 3. személyű elbeszélő Esti saját beszédstílusában tudósít.

Az indirekt beszédet, gondolatot közlő szövegrészek arról tanúskodnak, hogy Estit a beszédstílusa a magyar vidékhez, a *falócák* és a *kendős szegény asszonyok* világához köti. Jóllehet a vonaton még felsőbbrendűségi érzéssel és bántóan a „büdös állatsereglet” kifejezéssel minősíti utastársait (sorstársait). Zürichben azonban népies hangzású idiomatikus kifejezéseket használ, valahányszor „megszólal”, illetve „beleláthatunk” a gondolataiba:

kopogott a szeme, gondolta ...bekap valamit, nem tudta, hogy mi fán terem, cudarul éhes, fittyet hányva, ráébredt, hogy kelepcebe került, egykettőre bekapta, félfogára se elég, nyomban faképnél hagyták, mintha ... a halál torkából menekülne

Esti és a majordomus párbeszédéből is kitűnik, hogy Esti más nyelvet beszél, mint svájci beszélgető partnere. S ezen nem maga a nyelvi kód értendő, hiszen Esti jól beszél franciául, éppen Párizsban tanult egy évig. A diszkurzus nyelve más. Annyira, hogy a majordomus lefordítja Esti megnyilatkozását *Rántottát rendelt, három tojásból* a saját nyelvére: *illő tisztelettel ismételte, hangsúlyozta, hogy „előételül” tojásétket parancsol.*

Esti is érzi a beszédstílusbeli különbséget, és megpróbál alkalmazkodni: *Ezt így nyersen nem közölhette. Azzal próbálkozik, hogy kódot vált: Hallotta, hogy a pincérek egymás közt olaszul társalognak. Ezért a beszédet olaszra váltotta.* De ez csak ront a helyzeten. A majordomus „büntetésből” németül kezd el válaszolni: *Előkelő ember csak egy nyelven beszéljen.*

Az ital rendelésekor Esti már nem engedi meg, hogy a pincérek helyesbítsék, s ezzel a diszkurzus nyelvét megváltoztassák: *A vendég vizet kért. Ásványvizet? Nem, egyszerű vizet, kútvizet, vízvezetéki vizet. Igen. Igen.*

A vacsora során egyre jobban azonosul a magyar hagyománnyal: *a vendéglő hagyományait...határozottan rosszallotta.* A vacsora után pedig *nábobi örömeben* túlságosan sok borraalót ad a pincéreknek.

Esti Kornél nem tud kibújni a bőréből, hiába vetette le a vendéglőben való érkezésekor *viharvert, vásott esőköpenyét*. Amit azután a vendéglőből való távozáskor aztán újra magára ölt.

Esti a vendéglői „kaland” után új helyzetbe kerül:

1. állapot (A)

a „*magyar kocsi*”

[zárt, zsúfolt]
[piszkos]
[kaotikus]
[nincs levegő]

2. állapot (C)

a „csillagos nyári éjszaka”

[tágas]
[tisztá]
[rendezett]
[van levegő]

Esti Kornél a „kaland” előtt

[bizonytalan]
[passzív]
[nem része a valóságnak]
[rosszul van]
[boldogtalan]

Esti Kornél a „kaland” után

[magabiztos]
[aktív]
[elvegyül a valóságban]
[jól van]
[boldog]

Esti a valóság elutasítása helyett — (A) elkülönülés; (B1)álmom — eljut a valóság helyes megítélésén (B2) alapuló elfogadáshoz, saját helyének elfogadásához (C), hazatalál.

A szöveg utolsó két mondata implikálja az ébrenlétet (eszméletet) és azt is, hogy ennek az ára fájdalom:

De nem aludt. Halkan és gyorsan sírt.

4. Összegzés

A fenti kognitív szempontú szövegtani elemzésben azt a folyamatot követtem, ahogyan az *Omelette à Woburn* című szöveg koherenciája az interpretációban megteremtődik. A koherencia létrejöttének előfeltétele a szövegben lévő üres helyek kitöltése, áthidalása. Az olvasónak nincsen szüksége minden adatra ahhoz, hogy megértse a szöveg ’mondanivalóját’. Az üres helyek kitöltését a kontextus és a nyelvi anyag által aktivált fogalmi sémák (tudáskeretek és forgatókönyvek) bevonásával végzi el a szövegvilág konceptuális terében.

Az *Omelette à Woburn* első két mondatának elemzésével bemutattam, hogyan teremtetik meg a lexémák által hordozott jelentéstani információ és a már meglévő enciklopédikus ismeretek összegzéséből az olvasó tudatában az elbeszélés szövegvilága. Láthattuk, hogy az *Omelette à Woburn* szövegvilágában végig fontos szerepet játszanak a nyelvi anyag által közvetlenül vagy közvetetten

implikált fogalmi sémák. Ezek közül a sémák közül a szöveg összefüggése és értelmezése szempontjából a narráció fogalmi sémájába épülő **utazás**-forgatókönyv a legjelentősebb, mely kettős keretet (utazás-élet) kölcsönöz a szövegértelmezésnek.

A koherencia-kutatás központi problémája a különböző összefüggés-szintek közötti kapcsolatok tisztázása. A szövegelemek szekvenciájára támaszkodó szövegösszefüggések vizsgálatához a kognitív orientációjú sémaelemző módszer önmagában nem elég. Ezért vizsgálatomban kísérletképpen alkalmaztam a szemiotikai-orientációjú széma-rekurrencia elemzéses módszert is.

A vizsgálat eredményei azt bizonyítják, hogy a szöveg jelentése nem a szöveg felszíni szerkezetében, hanem a szövegbeli kifejtett elemek és az olvasó által hozzátett kiegészítések összjátékában konstituálódik.

A szövegvilág kezdő és záró jelenete között észlelt állapotváltozás fontos a főszereplő Esti Kornél identitása, személyiségének integritása és kontinuitása szempontjából. Ez a szövegvilággal (és Estivel) létesített empátikus kapcsolat révén az olvasóra is vonatkozik. Az aktivált fogalmi sémák — s bennük saját előhívott ismereteink és tapasztalataink — nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy az *Omelette à Woburn* összefüggő egészként hosszú távon megmarad emlékezetünkben.

Irodalomjegyzék

- Andó Éva 2002. A történetmondás kommunikatív jellemzői. Doktori értekezés tézisei. Budapest.
- Ensink Titus 1992. *De menselijke tekstverwerker. Functionele en cognitieve aspecten van tekstinterpretatie*. Amsterdam, Thesis Publishers.
- Lee, Jae-Won 2002. *Textkohärenztypologie. Ein Beitrag zur Textlinguistik*. Seoul.
- Lengyel András 2000. *Genézis és kompozíció viszonya az Esti Kornél-ban*. Forrás. 2000/6.
- Pléh Csaba—Györi Miklós (szerk.) 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Budapest, Pólya Kiadó.
- Spörr Hansruedi 1993. *Werbung und topik. Textanalyse und Diskurskritik*. Bern, Peter Lang Verlag.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó,
- Traugott E.—Pratt M. 1980. *Linguistics for Students of Literature*. New York, Harcourt Brace.
- Verdonk Peter 1997. *Het bevrijde icoon. Van klassieke retorica naar cognitieve stilistiek*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam.